

History of Islamic Philosophy

Home Page: hpi.aletaha

Ale-Taha Institute of Higher Education

Online ISSN: 2981-2097

A comparative rereading of the prime mover and its characteristics from the point of view of Aristotle and Avicenna

Ali Allahbedashti¹ | Ali Shad²

1. Philosophy professor at Qom University. E-mail: A.allahbedashti@qom.ac.ir

2. PhD student of comparative philosophy, University of Qom. E-mail: lishad@alumni.znu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 29 April 2024

Received in revised form
08 June 2024

Accepted 09 June 2024

Published online 22 July
2024

Keywords:

Movement, perfection, movement's need for the stimulus, the primary stimulus.

ABSTRACT

One of the most central topics since the beginning of philosophy is movement and transformation, which has had tremendous effects on other sciences. Along with the explanation of movement by philosophers, its need for a stimulus is the most important part of this issue. Analyzing the history of thought shows two views on this issue among philosophers. Some deny movement and change in the universe and believe in stability and stillness, while others consider the universe and its phenomena to be constantly moving and changing. Aristotle and Avicenna are two philosophers who explain the movement in the universe and its phenomena with a logical and rational method and consider the stimulus of movement as an external factor that does not undergo transformation and is the cause of the movement of other phenomena. And this external stimulus is called the primary stimulus. In the view of both, passion is the link between the mover and the stimulus, based on which Aristotle believes only in the first mover, and to prove it, he brings the proof of movement; But Avicenna, in addition to believing in the prime mover and explaining that it is the cause of movement for other phenomena, mentions the prime mover as the creator and the cause of creation and departs from Aristotle in this regard. Both philosophers consider the prime mover to be eternal, unique, simple, essential, living, the source of goodness, goodness, pleasure, and happiness, and they prove these characteristics with reasons and proofs.

Cite this article: Allahbedashti, A & Shad, A (2024). A comparative rereading of the prime mover and its characteristics from the point of view of Aristotle and Avicenna, *History of Islamic Philosophy*, 3 (2), 95-121. DOI: <http://doi.org/10.22034/HPI.2024.454793.1075>

© The Author(s). Publisher: Ale-Taha Institute of Higher Education Institute.

DOI: <http://doi.org/10.22034/HPI.2024.454793.1075>

Extended Abstract

Introduction

Motion is one of the important subjects in the realms of philosophy and science, particularly physics. This topic has been subject of investigations since the inception of philosophical thought. The pre-Socratic philosophers seeking the *archê* of universe, proposed two views on motion. Philosophers such as Heraclitus believed that universe and its phenomena are constantly in motion, while another group of philosophers like Parmenides believed in immobility of universe. After that, Plato synthesized the elements of both two viewpoints into his thought, attributing immobility to the world of forms and change and motion to the world of shadows, which is the real world. Aristotle, a student of Plato, centered his natural philosophy and physics on the concept of motion and its relationship with time and place, presenting it as the key to understanding the universe. According to Aristotle, the study of motion is the inner core of natural philosophy. Centuries after Aristotle, his interpreters such as Al-Farabi and Avicenna (Ibn Sina) tried to give an account of motion and its causes. Avicenna addresses motion as a subject in the domain of physics, describing it as an inherent property of objects, which continuously subjects them to change.

Methodology

In the present descriptive-analytical study, phenomenology is used to conduct a comparative study on the views of Aristotle and Avicenna on this subject. Initially, the meaning of motion from the perspectives of both philosophers is presented, and then the necessity of a mover, the first mover, and its properties will be discussed.

Research Findings

a) Aristotle uses the terms *entelecheia* and actuality to account for motion, because motion is the actuality of a potentiality. Potentiality refers to a disposition for a certain quality that is absent at that moment. Everything is potential relative to two kinds of perfection. The first kind is the goal that the object desires, and the second is the motion towards that goal. The first kind of perfection described by Aristotle corresponds to Avicenna's concept of primary perfection, which is motion itself. The second kind of Aristotelian perfection corresponds to achieving other

perfections, according to Avicenna, wherein an object moves towards additional perfections.

b) Aristotle and Avicenna reject the idea of motion as an inherent quality of objects and assert that motion requires an external mover. Because, If motion were an inherent quality of the moving objects, objects should also be able to be the cause of stillness or effect a motion contrary to their natural tendency, which is not the case.

C) Aristotle believes that the first mover is pure actuality, because for motion to occur and for potentiality to become actuality, there must be an entity that is itself not potential and precedes all other entities. Avicenna accepts Aristotle's argument regarding the first mover and introduces the notion that the mover and the moved are two separate entities. He refutes the idea that mover as a pre-requisite of motion by proving impossibility of an infinite regress among movers and things moved, inferring that this chain of causation must terminate in an entity that is intrinsically unmoved.

D) Aristotle and Avicenna both present impetus as a principle to prove the need for the first mover in actualization of motion.

E) According to Aristotle and Avicenna, motion is necessarily in the universe, and all phenomena are involved in this process that is induced by an external unmoved mover. Aristotle and Avicenna refer to this external mover as the first mover.

F) Both philosophers consider the first mover to be eternal, incorporeal, indivisible, pure actuality, living, the source of goodness and euphoria.

G) The main distinction between Avicenna's and Aristotle's views on the subject of research is that while Aristotle does not consider the first mover to be a creator or a producer, attributing certain qualities to it that correspond to those of Avicenna's first mover, Avicenna regards the first mover as the creator and the efficient cause.

Conclusion

According to Aristotle, motion is the actualization of potentiality. Potentiality refers to a disposition for a certain quality that is absent at that moment. Therefore, everything has potentiality relative to two kinds of perfections. The first kind is the goal that the object desires, and the second kind is the motion towards that goal. The first kind of perfection, according to Aristotle, corresponds to Avicenna's concept of primary

perfection, which includes motion, while the second kind corresponds to achieving other perfections, according to Avicenna. Both philosophers consider any motion to be caused by an external agent. This is because if motion were an intrinsic quality of objects, it would necessitate that motion arises from their essence, allowing them to act as both mover and moved, or to move contrary to the natural tendency of any natural body, which is not the case. Both Aristotle and Avicenna define this natural tendency as impetus and believe that it is the driving force of motion. Aristotle identifies this external factor as the first mover and proves its existence using the first principle. On the other hand, in addition to believing in the first mover, Avicenna also recognizes it as the creator and the efficient cause. Both philosophers consider the first mover to be eternal, corporeal, indivisible, pure actuality, living, the source of goodness, pleasure, and euphoria, and draw on reasoning and arguments to prove these attributes.

بازخوانی تطبیقی محرک نخستین و ویژگی‌های آن از دید ارسطو و ابن سینا

دکتر علی اله‌بداشتی ^۱ | علی شاد ^۲

A.allahbedashti@qom.ac.ir
alishad@alumni.znu.ac.ir

۱. استاد فلسفه دانشگاه قم.

۲. دانشجوی دکتری فلسفه تطبیقی دانشگاه قم (نویسنده مسئول).

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۲/۱۰

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۳/۲۰

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۳/۲۰

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۰۵/۰۱

واژگان کلیدی:

حرکت، کمال، نیاز حرکت

به محرک، محرک

نخستین.

یکی از محوری‌ترین موضوعات فلسفه، حرکت می‌باشد که تأثیرات شگرفی در دیگر علوم داشته است. در کنار تبیین حرکت از سوی فلاسفه، نیاز آن به محرک، مهم‌ترین بخش این موضوع است. فیلسوفان همواره دو نگاه به این امر داشته‌اند. برخی حرکت را در جهان هستی رد می‌کنند و به ثبات و سکون معتقدند و برخی دیگر، جهان هستی و پدیده‌های آن را پیوسته در حال حرکت می‌دانند. ارسطو و ابن‌سینا با روش برهانی و عقلانی، به تبیین حرکت در جهان هستی و پدیده‌های آن پرداخته و محرک حرکت را عاملی بیرونی در نظر می‌گیرند که خود دچار دگرگونی نیست و علت حرکت دیگر پدیده‌هاست و آن را محرک نخستین می‌نامند. در دیدگاه هر دو، شوق و اشتیاق پیوند میان متحرک و محرک می‌باشد که ارسطو بر پایه آن تنها به محرک نخستین باور دارد و برای اثبات آن، برهان حرکت را می‌آورد؛ اما ابن‌سینا افزون بر اینکه به محرک نخستین باور دارد و عامل حرکت بودن برای دیگر پدیده‌ها را برای آن تبیین می‌کند، از محرک نخستین به‌عنوان خالق و علت موجد یاد می‌کند و در این زمینه از ارسطو فاصله می‌گیرد. هر دو فیلسوف، محرک نخستین را سرمدی، واحد، بسیط، ضروری‌الوجود، زنده، سرچشمه خیر، نیکی، لذت و ابتهاج می‌دانند و این ویژگی‌ها را با دلیل و برهان برای آن اثبات می‌نمایند.

استناد: علی اله‌بداشتی، علی؛ شاد، علی (۱۴۰۳). بازخوانی تطبیقی محرک نخستین و ویژگی‌های آن از دید ارسطو و ابن‌سینا، *تاریخ فلسفه*

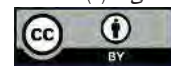
DOI: <http://doi.org/10.22034/HPI.2024.454793.1075>

اسلامی، ۳ (۲)، ۹۵-۱۲۱.

ناشر: موسسه آموزش عالی آل طه

© نویسندگان.

DOI: <http://doi.org/10.22034/HPI.2024.454793.1075>

مقدمه

حرکت یا تغییر و نیاز آن به محرک یکی از محوری‌ترین موضوعاتی است که ریشه در تاریخ اندیشه دارد. همواره این موضوع در تاریخ فلسفه و علم مورد بررسی قرار گرفته و تبیین‌هایی دربارهی آن آمده؛ به گونه‌ای که یکی از بنیادی‌ترین موضوعات پدیده‌های طبیعی شده است. در واکاوی تغییر و حرکت دو دیدگاه وجود دارد. در یک‌سو برخی از فیلسوفان مانند هراکلیتوس به حرکت و دگرگونی پیوسته جهان باور دارد و بر این باور است که «شما نمی‌توانید دوبار در یک رودخانه گام نهید، زیرا آب‌های تازه پیوسته جریان دارد و بر شما می‌گذرد» (کاپلستون، ۱۳۹۶، ص ۵۱). در سوی دیگر، فیلسوفانی مانند پارمنیدس، زنون یائی و ملیسوس وجود حرکت در طبیعت را انکار کرده و معتقد به ثبات و سکون هستند. این گروه از فلاسفه هرگونه تغییر و حرکت را پنداری بیش نمی‌دانند. تا جایی که از نگاه پارمنیدس «جهان هستی ابدی و تغییرناپذیر و بی‌حرکت است و تغییر و حرکت غیرواقعی هستند» (سارتون، ۱۳۳۶، ۲۵۹). وی با عقیده به اینکه «هستنده هست زیرا هستی هست و هیچی نیست. هستنده نازائیده و تباهی‌ناپذیر است؛ زیرا کامل و جنبش‌ناپذیر است. بی‌حرکت و ساکن در خودش» (خراسانی، ۳۷۰، ۲۳۵). به ثبات و سکون و بی‌حرکتی معتقد است و هستی را کامل می‌داند. انکار حرکت از سوی پارمنیدس، زنون و ملیسوس باعث شد، موضوع در ساختار نوینی پیگیری شود. برخی مانند امپدوکلس و اتمیست‌ها راه میانه هراکلیتوس و پارمنیدس را در پیش گرفته و قرار و ثبات وجود و نسبیت در حرکت را طرح کردند. «اتمیست‌ها در برابر وجود ثابت و بی‌حرکت پارمنیدس به نسبیت حرکت قائل شدند و در برابر تغییر و جریان عمومی هراکلیتوس به قرار و ثبات وجود عقیده داشتند.» (ملکشاهی، ۱۳۴۴، ص ۱۶۲) پس از این دو دیدگاه متضاد، که یکی بر حرکت پیوسته باور داشت و دیگری بر ثبات و سکون، افلاطون نخستین فیلسوفی است که فلاسفه را به گفت‌وگو در باب تغییر و حرکت فراخواند. وی به حرکت و تغییر در عالم ماده و محسوس باور داشت که روگرفتی از عالم مثل است. ویژگی این عالم از دید افلاطون ثبات می‌باشد. او در رساله سوفیست درباره حرکت و ثبات در هستی می‌نویسد: «ولی اگر باشنده (هستی) و همان یکی باشند، در آن صورت وقتی که می‌گوییم، حرکت و سکون هر دو هستند؛ این سخن بدین معنی خواهد بود که هر دو همان‌اند» (افلاطون، ۱۳۸۰، ص ۱۵۳۲). افلاطون، دو

مقوله حرکت و ثبات را در این بیان، به سراسر هستی تعمیم می‌دهد و آن دو را به ترتیب در عالم صیوروت و عالم مثل وارد می‌کند. پس از افلاطون، ارسطو حرکت را در قالب طبیعات بررسی کرده و در بیشتر آثار خود می‌آورد. در فیزیک ارسطویی، شناخت طبیعت بر پایه سه مقوله زمان، مکان و حرکت صورت می‌گیرد و مقوله حرکت بسیار تعیین‌کننده می‌شود، تا جایی که این سه در نسبت نزدیکی با هم قرار می‌گیرند. وی درباره نسبت حرکت با زمان می‌گوید: «زمان دقیقاً همین است: تعداد حرکت نسبت به قبل و بعد... ما نه تنها حرکت را با زمان اندازه می‌گیریم؛ بلکه زمان را نیز با حرکت می‌سنجیم؛ زیرا که آن دو یکدیگر را تعریف می‌کنند. زمان مشخص حرکت است؛ زیرا که تعداد و مقدار آن است و حرکت نیز مشخص زمان می‌باشد.» (ارسطو، ۱۳۶۲، ص ۴-۱۶۰) ارسطو مقدار و عدد را برای حرکت در نظر آورده و زمان را بر این اساس بیان می‌کند. در باور او، وجود حرکت دلیل بر وجود زمان است و می‌توان زمان را به بی‌نهایت بخش، تقسیم نمود و آن را با حرکت اندازه‌گیری کرد و همچنین می‌توان حرکت را با زمان اندازه‌گیری نمود. از این تبیین ارسطو درباره حرکت و نسبت میان آن و زمان، این نتیجه به دست می‌آید که محوری‌ترین موضوع در طبیعت‌شناسی و فیزیک ارسطو، حرکت می‌باشد، تا آنجا که از یک‌سو آن را به‌عنوان پایه‌ای بنیادین برای علم طبیعی قرار می‌دهد و می‌گوید: «اصلی که ما علمای طبیعی باید مسلم بدانیم این است که اشیایی که به حکم طبیعت وجود دارد، همه یا لاقبل بعضی از آنها، متحرکند و این امر از طریق استقرا مبرهن است» (ارسطو، ۱۳۷۸، ص ۱۸). از سوی دیگر حرکت را مقوله‌ای برای فهم جهان هستی می‌آورد و بر این عقیده است که وجود محرک نخستین نامتحرک برای تبیین جهان ضروری است. از دید ارسطو همواره در رویارویی با واقعی بودن طبیعت، سه‌گونه دیدگاه وجود خواهد داشت: «الف) چیز متحرکی که خود، عامل حرکت خود یا چیز دیگری نیست؛ ب) چیزی که متحرک است و در عین حال خود یا چیزی دیگر را به حرکت درمی‌آورد؛ ج) چیزی که دیگری را به حرکت در می‌آورد (محرک) که خود دارای حرکت نیست و نامتحرک است (گمپرتس، ۱۳۷۵، ص ۱۴۴۵). با این توضیح مشخص می‌شود، ارسطو با تبیین حرکت به دنبال فهم طبیعت و هستی است، اما این پایان ماجرا نمی‌باشد؛ زیرا بحث خود را در قالب حرکت و نیاز آن به محرک و تبیین محرک نخستین نیز طرح می‌کند. سده‌ها پس از ارسطو، گفت‌وگو درباره

حرکت در بین خوانشگران ارسطو مانند فارابی و ابن سینا پی گرفته می‌شود. ابن سینا تبیین حرکت را در بیشتر آثار خود ذکر می‌کند. ابن سینا نیز مانند ارسطو، حرکت را از عوارض ذاتی جسم می‌داند که جسم به واسطه آن پیوسته در معرض تغییر قرار دارد و بحث از آن را در حوزه طبیعیات مطرح می‌کند و می‌گوید: «موضوع علم طبیعی جسم محسوس است از آن‌رو که در معرض تغییر می‌باشد» (ابن سینا، ۱۳۶۱، ص ۱۲) و نیز در بخش طبیعیات کتاب نجات، موضوع علم طبیعی را چنین معرفی می‌کند: «موضوع علم طبیعی اجسام موجود هستند از آن‌رو که در معرض تغییر و موصوف به انحای حرکت می‌باشند» (همان، ۱۳۷۹، ص ۱۸۷). همچنین در *دانشنامه علایی* بیان می‌کند: «و موضوع این علم، جسم محسوس است از آن جهت که اندر جنبش افتد و اندر گردش» (همو، ۱۳۸۳، ص ۷۱) برابر این تفسیر و توضیح، باید دید ارسطو و ابن سینا چه تعریفی از حرکت دارند؟ عامل و فاعل حرکت چیست و چه ویژگی‌هایی دارد؟

پژوهشی با عنوان «مفهوم محرک نخستین در اندیشه ارسطو» توسط رضا برنجکار در سال ۱۳۸۳ و در شماره ۱ دو فصلنامه *اندیشه‌های فلسفی* (فلسفه‌ی دین) انجام شده است. در این مقاله دیدگاه ارسطو از راه حرکت درباره محرک نخستین و ویژگی‌های آن مورد بررسی قرار گرفته است.

پژوهش دیگری با عنوان «محرک نامتحرک بر اساس کتاب لامبدأ با تکیه بر تفاسیر تامس‌پیوس، ابن سینا، ابن رشد و آکوئیناس» توسط لیلا کیان‌خواه و رضا اکبری‌ان در سال ۱۳۸۸ انجام شده و در دو فصلنامه *کنونی حکمت سینوی* به چاپ رسیده است. نویسندگان این مقاله کتاب لامبدأ از متافیزیک ارسطو را در ساختار محرک نامتحرک، از نگاه تفسیری بررسی کرده‌اند.

مهم‌ترین نیاز و کمبودی که میان پژوهش‌ها مشاهده می‌شود، نبود مطالعه تطبیقی دیدگاه‌های ارسطو و ابن سینا در این زمینه است که پژوهش پیش‌رو با تکیه بر پدیدارشناسی به دنبال بررسی تطبیقی دیدگاه ارسطو و ابن سینا در زمینه محرک نخستین و ویژگی‌های آن می‌باشد.

الف) معنای حرکت

ارسطو گفتار حرکت را در ساختار قوه و فعل تبیین می‌کند. در دید وی قوه و فعل به پیوند میان ماده و صورت تعلق دارد و تغییر و حرکت رابطه میان این دو می‌باشد. ارسطو در فصل یکم کتاب نهم ثنا از متافیزیک خود معتقد است:

توانمندی و فعلیت زمینه‌ای گسترده‌تر از آنچه که تنها حرکت نامیده می‌شود، دربر می‌گیرد (ارسطو، ۱۳۷۷، ص ۲۸۱).

وی در تبیین حرکت، آن را در همه اشیاء لحاظ می‌کند؛ زیرا با هر حرکتی شیء دچار دگرگونی می‌شود. ارسطو چیزها را از حیث قوه و فعل به سه‌گونه تقسیم می‌کند؛ «چیزی تنها بالفعل وجود دارد و چیزی بالقوه؛ اما چیزی هم هست که هم بالقوه هم بالفعل یا یک موجود یا یک کمیت یا یکی از بقیه مقولات است» (همان، ص ۳۶۹). در باور وی، آنچه فعلیت محض می‌باشد، محرک نخستین است و آنچه قوه محض است، ماده نخستین است که این دو را از مقوله حرکت خارج می‌کند و فقط آن چیزهایی در فرایند حرکت قرار می‌گیرند که از یک‌سو بالقوه هستند و از سوی دیگر بالفعل. ارسطو پس از این تقسیم‌بندی، حرکت را در کتاب فیزیک (فن سماع طبیعی) چنین تعریف می‌نماید:

حرکت عبارت است از فعلیت آنچه بالقوه است در زمانی که موجود بالقوه در حال فعلیت است نه از جهت خودش بلکه از آن جهت که قوه حرکت دارد. (همان، ۱۳۷۸،

ص ۹۹)

آنچه از تعریف ارسطو از حرکت به دست می‌آید، تحقق کامل آن چیزی است که بالقوه بوده و توانایی فعلیت یافتن را دارد. حرکت در بیرون آمدن جسم از قوه به فعل نقش مهمی ایفا می‌کند؛ زیرا یک چیز صورت پیشین خود را از دست می‌دهد و صورت نوینی می‌گیرد. مانند یک تکه موم که از آن چیزی ساخته می‌شود که صورتی به خود گرفته است، دوباره توانایی این را دارد که صورت چیز دیگری بگیرد. به بیانی دیگر، موضوع قوه و فعل، حرکت و تغییر را همراه خود دارد؛ زیرا هر چیزی در جریان تغییر و حرکت از حالت قوه و استعداد و رسیدن به فعلیت، شکل و فعلیت نوینی به دست می‌آورد که ماده با این فعلیت نوین صورت پیشین را از دست می‌دهد و صورت نوینی را به خود می‌گیرد؛ بنابراین از دید ارسطو، حرکت همان پذیرفتن صورت نوین است که بر صورت‌های پیشین ماده بار شده

است.

ابن سینا نیز در آثار خود از حرکت، تعاریفی ارائه می‌دهد که محتوای آن یکی است اما با واژگانی گوناگون. مهم‌ترین تعریفی که ابن سینا از حرکت دارد، در کتاب *شفا* است. وی می‌گوید:

حرکت کمال نخستین برای چیزی است که بالقوه است از آن حیث که بالقوه می‌باشد.

(ابن سینا، ۱۴۰۵، ص ۸۳)

ابن سینا کمال نخستین جسم را حرکت می‌داند؛ چون جسم در فرایند حرکت از قوه بیرون آمده و به فعلیت نوین که نخستین کمال جسم است، می‌رسد. آن هنگام که ابن سینا حرکت را کمال نخستین جسم می‌داند، این نتیجه به دست می‌آید که جسم، دارای نقص و کمبود است و به دنبال رسیدن به کمال و زیادت می‌باشد. وی پایه و بنیان نخستین کمالات یک جسم را بیرون آمدن از حالت قوه و به فعلیت رسیدن در ساختار حرکت معرفی می‌کند.

بررسی تطبیقی این بخش نشان می‌دهد، ارسطو در بیان حرکت از واژه *انتلیخیا* و فعلیت بهره برده است؛ زیرا در نزد ارسطو حرکت عبارت است از فعلیت آنچه که بالقوه می‌باشد. قوه ارسطویی همان توانایی پذیرش و انفعال است؛ یعنی چیزی که توان و استعداد پذیرش امری را داشته باشد که در آن لحظه فاقد آن است. بنابراین هر چیز، نسبت به دو گونه کمال بالقوه است. گونه نخست غایت و هدفی که شیء خواهان آن می‌باشد و گونه دیگری حرکت به سوی غایت است. گونه نخست ارسطویی، کمال نخستین ابن سینا است که حرکت شامل آن می‌شود و گونه دوم ارسطویی، دست یافتن به سایر کمالات در نزد ابن سیناست که شیء پس از به دست آوردن حرکت به سوی سایر کمالات حرکت می‌کند.

(ب) نیاز حرکت به محرک

ارسطو در فصل چهارم از کتاب هشتم فیزیک خود، چیزها را در نسبت با حرکت تقسیم‌بندی می‌کند و نیاز حرکت به محرک را تبیین می‌نماید. از دید ارسطو اشیایی که حرکت دارند یا علت حرکت هستند، برخی حرکت را در ذات خود دارند و برخی دیگر حرکت بر آن داده می‌شود که در این حالت یا متعلق به شیء محرک یا متحرک است یا

یکی از اجزای آن می‌باشد. در صورتی که حرکت در ذات شیء باشد، دیگر آن شیء متعلق به دیگری نخواهد بود. ارسطو در این زمینه می‌گوید:

از اشیایی که به ذات خود متحرکند بعضی خود مبدأ حرکت خود می‌باشند و مبدأ حرکت بعضی دیگر شیئی دیگر است و حرکتشان نیز در بعضی موارد طبیعی است و در بعضی موارد قسری و خلاف طبیعت (ارسطو، ۱۳۷۸، ص ۳۴۲).

از دید ارسطو آن حرکت که از خود شیء می‌باشد، موافق طبیعت شیء بوده و آن حرکت طبیعی است و حرکت آن چیزی که وابسته به چیز دیگری باشد، دو گونه خواهد بود؛ یا این حرکت موافق طبیعت شیء است مانند حرکت آتش و دود به بالا؛ یا مخالف طبیعت شیء می‌باشد، مانند حرکت همان آتش رو به پایین. ارسطو آن بخش از حرکت یک چیز که حرکت از خود آن چیز نیست و قسری می‌باشد، به محرکی نسبت می‌دهد. این محرک نمی‌تواند خود آن چیز باشد؛ زیرا باید بتواند حرکت خود را تغییر دهد یا متوقف کند. ارسطو در این باره می‌گوید:

بنابراین، هیچ‌کدام از موجوداتی که اینک مورد بررسی ما هستند، خود را حرکت نمی‌دهند و نه هر چیز دیگری که پیوسته باشد قادر به چنین کاری خواهد بود. در هر مورد، همان‌طور که در اشیاء بی‌جان که گاهی جاندارانی آنها را حرکت می‌دهد، محرک بایستی مجزا از متحرک باشد (همان، ۱۳۶۲، ص ۲۶۲).

ابن سینا به مانند ارسطو، نیاز حرکت به محرک را پیش‌نیاز تبیین محرک نخستین قرار می‌دهد و در بسیاری از آثار خود آن را بررسی می‌کند. ابن سینا معتقد است محرک، ذاتی اشیاء نیست و برگرفته از محرکی بیرونی است. وی حرکت را وابسته به شش امر (محرک، محرک، مسافت، مبدأ، منتها، زمان) می‌داند و پس از آن وابسته بودن حرکت به محرک را بدون شبهه دانسته و در سه برهان آن را تبیین می‌کند. ابن سینا در نخستین برهان، حرکت را وابسته به علتی می‌داند که یا باید در ذات جسم باشد یا باید از سببی برآید، در صورتی که حرکت و علت حرکت، ذاتی جسم باشد باید همواره در ذات جسم طبیعی متحرک وجود داشته باشد و هیچ‌گاه معدوم نشود، درحالی‌که حرکت در بسیاری از موجودات از بین می‌رود اما ذات جسم می‌ماند. در این صورت حرکت برای وجود جسم متحرک واجب می‌شد، ولی در واقع این‌گونه نمی‌باشد. ابن سینا در ادامه می‌گوید:

ذات چیزی سبب حرکت او نتواند بود و ممکن نیست یک چیز هم محرک باشد و هم متحرک؛ مگر اینکه صورتش محرک و موضوعش متحرک باشد و یا اینکه با یک چیز محرک و با چیز دیگر متحرک باشد (ابن سینا، ۱۳۶۱، ص ۱۰۹).

در برهان دوم، حرکت از سوی محرک در دو حالت رخ می‌دهد. در حالت نخست، محرک متحرک نمی‌باشد. اگر این حالت باشد، محرک غیر از متحرک خواهد بود. اگر محرک، متحرک حرکتی باشد، در این حالت، محرک در چیزی که بالقوه متحرک می‌باشد، حرکت را به فعلیت می‌رساند. وی نتیجه می‌گیرد:

نتیجه این می‌شود که در یک آن یک چیز هم بالفعل باشد و هم بالقوه و این محال است. (همان، ص ۱۱۰)

در برهان سوم، ابن سینا محرک را امری پیوسته در حال رخ دادن دانسته و آن را دارای علت محدثه می‌داند که محرک می‌باشد:

حرکت امری است که پیوسته حادث می‌گردد و هر حادثی دارای علت محدثه است. پس هر حرکتی دارای علت محدثه می‌باشد و این علت محدثه، همان محرک است (همان، ۱۳۶۳، ص ۳۶).

ابن سینا علاوه بر اینکه در این سه برهان به تبیین حرکت می‌پردازد، می‌کوشد تا در ضمن آن نیاز حرکت به محرک را که یک عامل بیرونی است تبیین کند.

تطبیق دیگری را که می‌توان در اینجا به آن اشاره کرد این است که ارسطو و ابن سینا به حرکت در ذات و جوهر جسم اعتقاد ندارند و محرک هر حرکتی را غیر از خود چیزها می‌دانند. در باور ارسطو و ابن سینا، اگر حرکت ذاتی متحرک‌ها باشد، باید در این صورت حرکت از ذات و جوهر آنها برخیزد و بتواند همان‌گونه که عامل و فاعل حرکت می‌شود، عامل و فاعل سکون نیز باشد یا حرکت را برخلاف میل طبیعی هر جسم انجام دهد. در صورتی که این‌گونه نیست؛ بنابراین حرکت به عامل بیرونی نیاز خواهد داشت. در این صورت هر حرکت بالعرض می‌باشد و نیازمند محرکی است.

ج) محرک نخستین

ارسطو گفت‌وگو پیرامون ضرورت محرک نخستین را در بخش لامبداً از متافیزیک خود

می‌آورد. وی دوباره در آغاز این بخش به سه‌گانگی جوهرها اشاره می‌کند که دو جوهر طبیعی است و یکی نامتحرک می‌باشد. در همین جا، وجود یک جوهر جاویدان نامتحرک را ضروری می‌داند و درباره علت ضروری بودن آن می‌گوید:

جوهرها نخستین‌ها از موجودات‌اند و اگر آنها تباهی‌پذیرند، پس همه چیزها تباهی‌پذیرند. اما حرکت ممکن نیست که پدید آمده باشد یا تباه شود؛ زیرا همیشه بوده است؛ همچنین زمان. (ارسطو، ۱۳۷۷، ص ۳۹۵)

ارسطو در اینجا به جاودانی و سرمدی بودن حرکت در کنار زمان اشاره می‌کند و بر این باور است که زمان یا خود حرکت است یا انفعالی از آن می‌باشد که از روی تصادف رخ نمی‌دهد. وی بر این باور است که برای زمان آغاز و انجامی وجود ندارد؛ زیرا در صورتی که آغاز و انجامی برای زمان متصور شود، دوباره باید زمانی پیش و پس از آن زمان بوده باشد. ارسطو با این تبیین نتیجه می‌گیرد که زمان ازلی است. در کنار ازلی بودن زمان، وی حرکت را هم ازلی، و ازلی بودن حرکت را عبارت از حرکت مستدیر مکانی می‌داند و آن را به جوهری نسبت می‌دهد که ازلی و نامتحرک است. او در پی این تبیین، مقدم بودن یا نبودن قوه بر فعلیت را می‌آورد و برای فعالیت علت فعلیت‌بخشی، بالذات بودن آن را ضروری دانسته و به جوهری جاودان به‌عنوان علت حرکت قائل می‌شود که باید خود آن جوهر نامتحرک باشد. ارسطو تنها حرکت جاودان را حرکت مستدیر می‌داند و می‌گوید:

چیزی هست که متحرک به حرکتی همیشگی و ایست‌ناپذیر است و این حرکت مستدیر است و این نه تنها منطقاً بلکه واقعاً نیز روشن است. ... از آنجا که موجود محرکی هست که خودش متحرک نیست و موجود بالفعل است، این موجود ممکن نیست که به هیچ روی دارای حالات گوناگون شود. ... پس آن وجوباً موجود است ... و بدین‌سان مبدأ است (همان، ص ۴۰۰-۳۹۹)

ارسطو برای تبیین حرکت و نسبت آن با محرک نخستین، بار دیگر قوه و فعل را می‌آورد و برهان حرکت را همان برهان قوه و فعل معرفی می‌کند و بر این باور است که محرک نخستین، فعل محض است و متحرک یا جسم به قوه نسبت داده می‌شود. زیرا برای اینکه حرکت ایجاد شود و قوه به فعلیت برسد، ضروری است که موجودی باشد که خود قوه نیست و مقدم بر سایر موجودات است. در غیر این صورت، قوه نمی‌تواند حرکت کند

و به فعلیت برسد؛ بنابراین، همه قوه‌ها و فعل‌ها باید به موجودی پایان پذیرد که فعل محض است و آن محرک نخستین است. باید یادآور شد که ارسطو پیوند میان متحرک و محرک نخستین را شوق معرفی می‌کند که بر اساس آن همه موجودات، به دنبال فعلیت و کمال هستند که آن را از محرک نخستین می‌گیرند.

ابن سینا محرک نخستین را از راه ابطال تسلسل محرک‌ها و متحرک‌ها تبیین می‌کند و برای آن ویژگی غیرمتحرک بودن را می‌آورد و در کتاب *تعلیقات* خود می‌گوید:

هر پدیده‌ای که رخ می‌دهد، بعد از اینکه از پیش نبوده است، ضروری است که آن پدیده علتی داشته باشد. سبب و علتی که برای ایجاد شدن، به سبب ایجاد دیگری وابسته و نیازمند است. این زنجیره ادامه پیدا می‌کند تا به امری منتهی شود که ایجاد گشته ذاتی است و این امر همان حرکت است (ابن سینا، ۱۴۰۱، ص ۱۰۴).

ابن سینا استدلال ارسطو را درباره تبیین محرک نخستین به عنوان محرکی که نامتحرک است می‌پذیرد و محرک و متحرک را دو امر جدا از هم معرفی می‌کند و نیاز حرکت به محرک را از راه ابطال تسلسل نامتناهی محرک‌ها و متحرک‌ها رد می‌کند و در پایان نتیجه می‌گیرد که این زنجیره باید به امری پایان پذیرد که غیرمتحرک ذاتی است. برای هر موجودی دو جنبه وجود و ماهیت در نظر می‌گیرد و بین این دو جنبه تمایز قائل می‌شود و به مانند فارابی بر اساس این تمایز، موجودات را در دو قالب واجب و ممکن بخش‌بندی می‌کند. ابن سینا در *النجاة* می‌گوید:

بی‌گمان چیزی وجود دارد و هر موجودی یا واجب است یا ممکن. اگر هستی وجود، واجب باشد، مطلوب به دست می‌آید و اگر هستی وجود، ممکن باشد باید به یک هستی واجب وابسته باشد (همان، ۱۳۷۹، ۵۶۶).

ابن سینا در آغاز این برهان، برای هر موجودی دو جنبه در نظر می‌گیرد و با تحلیل عقلی به آن می‌پردازد. یک جنبه از آن وجود است و جنبه دیگر ماهیت می‌باشد. پس از آن موجود را از دید وجودی به واجب و ممکن بخش‌بندی می‌نماید و وجود ممکن را وابسته به وجود واجب دانسته و بر این باور است که اگر همه علت‌ها ممکن باشند و اجنبی نباشد، دور و تسلسل بین علت‌های ممکن پیش می‌آید که باطل می‌باشد، پس باید اجنبی باشد که وجودش ذاتی خودش است و همه ممکن‌ها به آن برسند. ابن سینا برای بیان برهان

خود، علت پدیده‌هایی را که در کنش با حرکت به وجود می‌آیند، نیازمند و وابسته به علت‌های ثابت و باقی می‌داند. ابن‌سینا اثبات واجب و ممکن را با برهان‌های صدیقین و وسط و طرف انجام می‌دهد که مجال دیگری برای این پژوهش می‌طلبد.

د) شوق و اشتیاق، دلیل حرکت متحرک از سوی محرک نخستین

ارسطو در *متافیزیک* خود و در فصل هفتم کتاب دوازدهم در باب فعالیت محرک نخستین، گفتار خود را از متحرکی آغاز می‌کند که حرکت آن همیشگی و ایست‌ناپذیر است و این‌گونه حرکت را مستدیر معرفی می‌نماید. پس از این تبیین به جاویدان بودن آسمان نخستین می‌پردازد که متحرک است و چیزی آن را به حرکت درمی‌آورد. به باور ارسطو حرکت متحرک از سوی محرک به دلیل شوق و اشتیاق است. او می‌گوید:

اشتیاق ما به چیزی بیشتر بدان علت است که زیبا پدیدار است، نه اینکه زیبا پدیدار است، بدان علت که اشتیاق ما به آن است؛ زیرا اندیشه مبدأ است. ... ولی زیبا و گزیده شده به خاطر خودش، در یک و همان ردیف‌اند و نخستین همیشه بهترین یا همانند است. اما اینکه به خاطر آن در چیزهای نامتحرک وجود دارد، از راه تقسیم آن روشن می‌شود؛ زیرا «به خاطر آن» هم برای چیزی است و هم به سوی چیزی که از آن دو این یکی در چیزهای نامتحرک وجود دارد، ولی آن یکی نه. پس همچون معشوق به حرکت می‌آورد (ارسطو، ۱۳۷۷، ص ۳۹۹).

ارسطو در این تبیین محرک نخستین را حقیقتی بسیط، عقل محض و برخوردار از زیبایی می‌داند که متعلق شوق قرار می‌گیرد و بر پایه همین شوق، آسمان نخستین را به حرکت درمی‌آورد که این حرکت باعث حرکت چیزهای دیگر می‌شود. دلیل این حرکت آن است که محرک نخستین غایت و مورد شوق و اشتیاق آسمان نخستین می‌باشد. به بیان دیگر، محرک نخستین که فعلیت محض است در بالاترین نقطه از هرم هستی است که هستی را با شوق به سوی خود می‌کشد. در نتیجه از دید ارسطو، محرک نخستین، غایت است که مورد شوق و اشتیاق دیگر موجودات هستی واقع می‌شود و این غایت، هستی را به سوی خود جذب می‌کند. در دید ارسطو، فرایند شوق و اشتیاق همان حرکت است که از قوه به فعلیت صورت می‌گیرد و هر چیزی برابر با گنجایش وجودی خود، از میزانی از

کمال بهره می‌برد.

ابن سینا به مانند ارسطو به حرکت شوقی افلاک باور دارد و آن را باعث حرکت متحرک از سوی محرک معرفی می‌کند. در باور ابن سینا متحرک به محرک شوق و اشتیاق دارد و این حرکت به دلیل تشبه نفوس فلکی به محرک نخستین است. او بیان می‌کند که حرکت هر متحرکی چه حرکت طبیعی و چه حرکت قسری و ارادی به خاطر شوق و اشتیاق است. ابن سینا در کتاب *شفا* با پیش کشیدن غایت برای حرکت متحرک، شوق را به شوق طبیعی و شوق ارادی تقسیم می‌کند و می‌گوید:

و چیزی که محرک متحرک است، غایت می‌باشد، درحالی‌که با این شوق و اشتیاق تغییری در او انجام نمی‌شود. ... حرکت هر متحرکی، چه طبیعی و چه ارادی به خاطر شوق و اشتیاق است؛ شوق طبیعی امری طبیعی است که کمال ذاتی جسم می‌باشد و شوق ارادی امری ارادی است. (ابن سینا، ۱۴۰۴، ص ۳۸۷)

از نگاه ابن سینا آنچه حرکت را پدید می‌آورد شوق و اشتیاق آسمان در تشبه به محرک نخستین است. زیرا آسمان شوق آن را دارد که به مانند محرک نخستین پیوسته در راه کمال باشد که ضامن بقا و استمرار وجودی آن می‌شود. از دید ابن سینا سرچشمه حرکت شوق تشبه به خیر است که در نفس هر چیزی قرار دارد و نفس فلکی آن را از تعقل محرک نخستین دریافت می‌کند. این فقره از دیدگاه ابن سینا با دیدگاه ارسطو تمایز دارد. تمایزی که میان دو دیدگاه دیده می‌شود، در این است که ابن سینا به خلق و صدور هستی از محرک نخستین باور دارد و شوق و اشتیاق را شوق و اشتیاق ایجاد می‌داند. در ساختار اندیشه وی تعقلی که محرک نخستین از هر چیزی دارد، سرچشمه صدور آن می‌باشد و این امر تا مراتب پایین‌تر نیز جریان دارد. این بدان معنا می‌باشد که با تعقل نفوس فلکی است که حرکت افلاک صدور و فیضان پیدا می‌کنند. ابن سینا می‌گوید:

همانا خود شوق به تشبه به محرک نخستین - که بالفعل می‌باشد - سرچشمه حرکت فلک است؛ به همان‌گونه که تصور چیزی موجب صدور آن چیز است، حتی اگر در ذات خود آهنگ نخستین حرکت را نداشته باشد (همان، ص ۳۹۰).

در باور ابن سینا، شوق و اشتیاق نفس فلکی در تشبه به محرک نخستینی که فعلیت نخست می‌باشد، مبدأ حرکت فلک شده و نفس فلکی هرگز نمی‌تواند همه کمالات را

داشته باشد؛ بنابراین دارای تعاقب حرکتی است و کمالات را به‌وسیله این تعاقب به دست می‌آورد. بنابراین هر دو فیلسوف، شوق و اشتیاق را به‌عنوان نیاز متحرک به محرک برای حرکت می‌دانند اما در این راه، ارسطو تنها به محرک نخستین باور دارد و برای اثبات محرک نخستین، برهان حرکت را می‌آورد، ولی ابن‌سینا علاوه بر اینکه معتقد به محرک نخستین می‌باشد و حرکت متحرک از سوی آن را تبیین می‌کند، محرک نخستین را به‌عنوان خالق و علت موجد می‌شناسد.

ه) ویژگی‌های محرک نخستین

ارسطو و ابن‌سینا دو فیلسوفی هستند که به وجود حرکت پیوسته در جهان هستی باور دارند و همه پدیده‌ها را داخل در فرایند حرکت می‌دانند. بنابراین از دید هر دو فیلسوف، حرکت جریانی همیشگی است که عاملی بیرونی دارد. این عامل بیرونی حرکت باید خود، غیرمتحرک باشد. ارسطو و ابن‌سینا این عامل بیرونی را محرک نخستین نامیده‌اند و برای آن ویژگی‌هایی در نظر گرفته‌اند که در برخی اتفاق نظر دارند و در برخی وجه تمایزی وجود دارد. ویژگی‌های محرک نخستین از دید این دو فیلسوف که بر روی آن اتفاق نظر دارند، عبارتند از:

۱. سرمدیت و جاودانگی

ارسطو سرمدی و جاودان بودن محرک نخستین را در دو کتاب فیزیک و متافیزیک خود بیان می‌کند. وی در کتاب فیزیک خود، بودن و نبودن برخی چیزها را محدود به زمان معرفی می‌کند که نیازمند عاملی هستند که این عامل سبب می‌شود تا اشیایی، متحرک در زمانی باشند و در زمانی نباشند. ارسطو، برای این عامل جاودانگی ذاتی را لحاظ می‌کند و می‌گوید:

مع‌الوصف منبعی هست جامع همه اینها و از هر یک از اینها مجزاست و چنین منبعی است که علت واقعی بودن پاره‌ای اشیاء و واقعی نبودن پاره‌ای دیگر و علت پیوسته بودن فرایند تغییر می‌باشد و همین منبع است که مولد حرکت دیگر محرک‌هاست، درحالی‌که آن محرک‌ها سبب حرکت دیگر اشیاء می‌باشند. پس اگر، حرکت جاودانه است، محرک اول، اگر فقط یکی باشد، نیز جاودانه خواهد بود. (ارسطو، ۱۳۶۲،

ص ۲۷۲).

همچنین ارسطو در متافیزیک خود می‌گوید:

... فعلیت بالذات او زندگی بهترین و جاویدان است. از اینجاست که ما می‌گوییم خدا زنده، جاویدان و بهترین است، چنانکه زندگی جاودانه سرمدی و هستی پیوسته و جاودانه از آن خداست (همان، ۱۳۷۷، ص ۴۰۱).

ارسطو در فیزیک خود از سرمدی بودن حرکت به اثبات سرمدی و جاودان بودن محرک نخستین می‌پردازد و در متافیزیک از فعلیت بالذات و زنده بودن خدا به سرمدی و جاودان بودن می‌رسد و پس از اشاره به گونه‌های سه‌گانه‌ی جوهر، بر این باور است که وجود جوهر نامحرکی بایسته است که سرمدی باشد و محسوس و مادی نباشد. سپس نتیجه می‌گیرد باید مبدائی وجود داشته باشد که سرمدی و جاودان است و جوهر بودن آن فعلیت محض می‌باشد.

ابن سینا مانند ارسطو به سرمدی و جاودانه بودن محرک نخستین باور دارد و سرمدیت و جاودانه بودن را در این می‌داند که به فاعلی نیاز ندارد و قائم بالذات خود است. ابن سینا در رساله حقیقت و کیفیت سلسله موجودات می‌گوید:

مقصود از ازلی و عدم ازلی نه آن است که عوام فهم کرده‌اند از دوام زمانی و عدم دوام زمانی؛ بل ازلی آن است که وجود وی را حاجت به فاعلی نیست بلکه ذاتی است (ابن سینا، ۱۳۸۳، ص ۸).

مراد ابن سینا از ازلی و سرمدی بودن، ازلی و سرمدی زمانی نیست، بلکه ازلی و سرمدی آن وجودی است که نیازمند علتی نمی‌باشد. از دید ابن سینا از آنجا که محرک نخستین نیازمند علتی نمی‌باشد؛ بلکه خود علت حرکت و وجود هستی است، سرمدی و ازلی می‌باشد.

۲. واحد بودن

ارسطو در طبیعیات خود، متصل بودن حرکت را پیش می‌کشد و از این راه به اثبات واحد بودن محرک نخستین می‌پردازد. در باور وی حرکت یک امر همواره جاری و پیوسته است که واحد بودن را در خود دارد:

حرکت واحد است اگر که محرک و متحرکی که شامل آنند هر یک واحد باشند؛ زیرا اگر شیئی اکنون به توسط محرکی و زمان دیگر به توسط محرکی دیگر حرکت کند، کل حرکت آن شیء پیوسته نبوده بلکه متوالی خواهد بود (ارسطو، ۱۳۶۲، ص ۲۷۴).

ارسطو در کتاب *طبیعیات*، از راه متصل بودن حرکت، به پیوستگی آن پرداخته و واحد بودن حرکت را به محرک و متحرک تسری می‌دهد و در کتاب *متافیزیک* از راه واحد بودن آسمان یا جهان به اثبات واحد بودن محرک نخستین می‌پردازد (همان، ۱۳۷۷، ص ۳۱) و بر این باور است چون هر آنچه از نظر عدد، نمونه بسیار داشته باشد، دارای ماده است؛ محرک نخستین دارای ماده و جسم نبوده و از حیث مفهوم و عدد، یکی می‌باشد.

ابن‌سینا نیز به مانند ارسطو در بسیاری از آثار خود به واحد بودن محرک نخستین به‌عنوان واجب‌الوجود می‌پردازد. او در بخش *هفتم الهیات شفا* می‌گوید:
واجب‌الوجود واحد می‌باشد (ابن‌سینا، ۱۴۰۴، ص ۴۳).

از دید ابن‌سینا واجب‌الوجود بایسته است یکی باشد؛ زیرا اگر یکی نباشد و بیشتر از یکی باشد، در این صورت دو حالت پیش می‌آید. در حالت نخست، هر یک از آنان در حقیقت و ویژگی‌هایی که دارای آن هستند، با دیگران متفاوت نخواهد بود و در حالت دوم با دیگران تفاوت خواهد داشت. اگر با دیگران تفاوت نداشته باشد و تنها در غیر آنان بودن از آنان متمایز بود، در این صورت تفاوتش با آنان در غیرحقیقت خواهد بود و اموری که غیر از واجب‌الوجود باشند باید دارای عرضیات و لواحق بالذات داشته باشند که این عرضیات یا بر واجب‌الوجود عارض می‌شوند یا بر هستی و وجود او، که در این حالت باید همه واجب‌الوجودها در آن شریک باشند. حال اگر با دیگران تفاوت داشته باشد، عامل و سبب تفاوت‌شان یا در ضرورت و وجوب وجود شرط است یا نیست. در صورتی که شرط ضرورت وجود بود، باید واجب‌الوجودها در این شرط ویژگی یکسانی داشته باشند و اگر شرط در ضرورت وجود نداشت، بدون آن هم وجوب وجود ضروری می‌شود و این عامل پس از آنکه واجب‌الوجود به‌عنوان وجوب وجود محقق شود، عارض و ملحق به آن می‌شود، درحالی‌که این‌گونه نیست و باید محرک نخستین واحد باشد.

۳) بساطت

ارسطو محرک نخستین را بسیط، بدون مقدار و بدون اجزا معرفی می‌کند که کمیتی ندارد و بر این باور است، محرک نخستین محال است کمیت نامحدود داشته باشد. وی در کتاب فیزیک می‌گوید:

محرک اول حرکتی را که ابدی است ایجاد می‌کند و چنین حرکتی را در زمانی بیکران سبب می‌شود؛ بنابراین مبرهن است که محرک اول تجزیه‌ناپذیر است و بدون اجزاء و بدون کمیت می‌باشد (ارسطو، ۱۳۶۲، ص ۳۰۰).

در باور ارسطو، محرک نخستین نه دارای جزء است و نه ماده. زیرا اگر دارای جزء و ماده باشد، محرک نخستین، دارای مقدار خواهد بود و هر چیزی که مقدار داشته باشد، محدود و متناهی می‌شود و وجود محدود و متناهی نمی‌تواند دارای نیرویی بی‌پایان و نامتناهی باشد و همچنین هنگامی که محرک نخستین دارای مقدار مشخصی است، محدود به زمان می‌شود که سرمدیت و ازلی بودن برای آن غیرممکن می‌است و از محرک غیرسرمدی نباید انتظار حرکت پیوسته داشت.

ابن سینا به مانند ارسطو محرک نخستین را بسیط می‌داند که هیچ حدی برای او نیست. به بیان ابن سینا نمی‌توان محرک نخستین را با جنس و فصل تعریف کرد. وی می‌گوید: مبدأ اول ممکن‌الوجود نبوده و بسیط، بدون مقدار و بی‌اجزاء می‌باشد (ابن سینا، ۱۴۰۴، ص ۶۰).

وی ماهیت محرک نخستین را عین وجود آن معرفی می‌کند که محدود به هیچ حدی نمی‌باشد که بتوان او را به صورت منطقی و با جنس و فصل تعریف کرد؛ زیرا برای تعریف منطقی به حد باید جنس و فصلی از ماده داشته باشد و به محض تصور جنس و فصل ماده برای محرک نخستین و آوردن ترکیب برای آن، دارای اجزا می‌شود که معلول به علت ایجابی خواهد شد و علت حرکت برای دیگران از او ساقط می‌شود، در صورتی که بایسته است محرک نخستین خود علت ایجابی وجود و حرکت شود.

۴) ضروری‌الوجود و واجب‌الوجود

ارسطو در کتاب متافیزیک معتقد است، وجود محرک نخستین ضروری و واجب است. او

می‌گوید:

حرکت مکانی نخستین شکل دگرگونی‌هاست و نخستین شکل حرکت مکانی نیز حرکت دایره‌ای است. اما این حرکت را نیز آن موجود به حرکت در می‌آورد. پس آن وجوباً موجود است و تا آنجا که موجود واجب است، وجودش خیر و جمال است و بدین‌سان مبدأ است (ارسطو، ۱۳۷۷، ص ۴۰۰).

ارسطو از راه استناد به حرکت و حالات گوناگون پیدا شده برای موجود دارای حرکت، به اثبات ضروری و واجب بودن موجود و محرک نخستین می‌پردازد و بر این باور است، اگر چیزی حرکت داشته باشد، ممکن است، به حالت‌های گوناگون تبدیل شود. از دید ارسطو اگر حرکت نخستین متحرک بالفعل حرکت مکانی باشد، ممکن است تا آنجا که حرکت دارد، بر پایه مکان داشتن، حالت‌های گوناگون داشته باشد. اما محرکی هست که متحرک نمی‌باشد و بالفعل است و دارای حالات گوناگون نمی‌باشد و وجودش ضروری و واجب است که مبدأ خیر و جمال می‌باشد.

ابن‌سینا به مانند ارسطو از راه حرکت به اثبات واجب و ضروری بودن محرک و مبدأ نخستین نمی‌پردازد، بلکه موجود را با تفکیک میان وجود و ماهیت در دو گونه واجب و ممکن می‌آورد و برهان خود را در زمینه اثبات واجب‌الوجود چنین بیان می‌کند:

بی‌گمان چیزی وجود دارد و هر موجودی یا واجب است یا ممکن. اگر هستی وجود، واجب باشد، مطلوب به دست می‌آید و اگر هستی وجود، ممکن باشد باید به یک هستی واجب وابسته باشد (همان، ۱۳۷۹، ص ۵۶۶).

ابن‌سینا با تکیه بر باطل بودن سلسله علت‌های نامتناهی برای موجودات ممکن به اثبات ضروری بودن وجودی به‌عنوان علت نهایی می‌پردازد که وجودش ذاتی خود می‌باشد و نیازمند هیچ علت دیگری نیست. در باور وی در صورتی که زنجیره همه علت‌ها و معلول‌ها رابطه امکانی داشته باشند و رابطه وجوبی و ضرورت میان آنها وجود نداشته باشد، دور و تسلسل به وجود می‌آید که امری محال است. بنابراین در این زنجیره علت‌ها و معلول‌ها باید علت نخستینی برای هستی و حرکت آن وجود داشته باشد که وجودش ذاتی خودش می‌باشد و معلول علت دیگری نیست.

۵) زنده بودن

ارسطو در متافیزیک برای اثبات زنده بودن محرک نخستین می‌گوید:

عقل از راه اتحاد (یا اشتراک) با معقول به خودش می‌اندیشد و خودش نیز در تماس و تعقل آن، معقول می‌شود، چنانکه عقل و معقول یکی و همان‌اند. ... زندگی نیز از آن اوست. زیرا فعلیت عقل زندگی است و او فعلیت است. اما فعلیت بالذات او زندگی بهترین و جاویدان است. از اینجاست که ما می‌گوییم خدا زنده، جاویدان و بهترین است (ارسطو، ۱۳۷۷، ص ۴۰۱).

زنده بودن محرک نخستین نزد ارسطو برابر با فعلیت عقل بوده و آن را به تعقل معقول از ناحیه عاقل وابسته دانسته و بر همین اساس فعلیت، تعقل و حیات محرک نخستین را یک چیز قلمداد می‌کند و معتقد است زنده بودن محرک نخستین همان تعقل آن است و متقابلاً تعقل آن، بیانگر زنده بودنش می‌باشد.

ابن‌سینا به مانند ارسطو محرک و مبدأ نخستین را زنده می‌داند و از دید او زنده بودن محرک نخستین از گونه زنده بودن انسان یا هر موجود دیگری نیست. ابن‌سینا برای زنده بودن محرک نخستین و فرق زنده بودن او با انسان دلیل می‌آورد و می‌گوید:

واجب‌الوجود برای اینکه دارای حیات باشد، نیازمند دو قوه نمی‌باشد تا با این دو قوه حیات کاملی داشته باشد. حیات او چیزی غیر از علمش نمی‌باشد؛ زیرا علم او عین اراده اوست و اراده او نیز وجود و فیضش می‌باشد (ابن‌سینا، ۱۴۰۴، ص ۳۶۶).

در باور ابن‌سینا زنده بودن محرک نخستین مانند زنده بودن انسان یا هر موجود دیگری نمی‌باشد؛ زیرا زندگانی که انسان و دیگر موجودات دارند با ادراک و انجام فعلی به کمال می‌رسند و این کمال، تحریک چیزی است که با آن پیوند دارد و از دو قوه گوناگون سرچشمه می‌گیرد و با آن به کمال می‌رسد اما متعلق ادراک محرک نخستین علت همه هستی است و خود محرک نخستین سرچشمه فعل اوست نه چیز دیگری؛ بنابراین در محرک نخستین که واجب‌الوجود است برخلاف انسان و دیگر هستنده‌ها، یک حقیقت است که هم ادراک و هم ایجاد از آن اوست. براینکه این گفتار آن است که محرک نخستین برای اینکه زنده باشد، نیازمند دو قوه نیست. از سوی دیگر ابن‌سینا زنده بودن محرک نخستین را چیزی غیر از علم او نمی‌داند و علم او را اراده‌اش معرفی می‌کند که همان وجود و فیض می‌باشد.

۶) لذت، ابتهاج، خیر و نیکی

ارسطو برای لذت و ابتهاج محرک نخستین، به تعقل به‌عنوان بهترین چیز اشاره می‌کند که حیات محرک نخستین، برابر با این چیز است که انسان به صورت اندکی از آن بهره می‌برد. او پس از ذکر این نکته که محرک نخستین باید و خوباً موجود باشد، می‌گوید:

پس آن و خوباً موجود است و تا آنجا که موجود واجب است، وجودش خیر و جمال است و بدین‌سان مبدأ است (ارسطو، ۱۳۷۷، ص ۴۰۰).

در باور ارسطو، تعقل بهترین مقوله است و زنده بودن محرک نخستین همان تعقل و اندیشه‌ای است که همواره در حال تعقل می‌باشد و بخش کوچکی از این تعقل در نهاد انسان قرار دارد. اندیشه و تعقل محرک نخستین در بالاترین حد آن معطوف به چیزی است که به نیکی پایان می‌پذیرد و لذت‌بخش‌ترین و بهترین چیز است.

ابن‌سینا برای تبیین منشأ خیر و نیکی بودن محرک نخستین و جمال و زیبایی آن، از راه تعقل آن را تبیین می‌کند و می‌گوید:

واجب‌الوجود، زیبایی محض و سرچشمه زیبایی هر چیزی است. پس واجب‌الوجودی که نهایت کمال و جمال را دارد، ذات خود را با همین غایت و زیبایی و با تعقل کامل، تعقل می‌کند. ذات او بزرگ‌ترین لذت‌دهنده و لذت‌برنده است. پس واجب‌الوجود برترین متعلق ادراک است و لذا برترین لذت‌بخش و لذت‌برنده می‌باشد (ابن‌سینا، ۱۴۰۴، ص ۳۶۸).

خیر و نیکی محرک نخستین در باور ابن‌سینا به این معناست که تعقل محرک نخستین، تعقل اختراعی است که با تعقل ذات خود و آنچه اقتضای ذاتش می‌باشد، اقدام می‌کند که سرچشمه علم به چگونگی خیر بودن به همه گیتی است. در نگاه ابن‌سینا، محرک نخستین به نظام خیر در عالم و صدور خیر از ناحیه خودآگاه است و می‌داند به همان‌گونه که آن را خیر مقدر کرده است، از وجود خود به آن فیضان برساند؛ بنابراین محرک نخستین آن ذاتی است که مبدأ همه جهان و خیرات موجود می‌باشد.

و) وجه تمایز دیدگاه ابن‌سینا از ارسطو در محرک نخستین و ویژگی‌های آن

ارسطو و ابن‌سینا در اینکه برای محرک نخستین ویژگی‌هایی در نظر می‌گیرند، هم‌عقیده‌اند

اما وجه تمایز دیدگاه ابن‌سینا از ارسطو در این است که ارسطو محرک نخستین را خالق و ایجادکننده نمی‌داند و برای محرک نخستین ویژگی‌هایی را برمی‌شمارد که همسان با ویژگی‌های محرک نخستین ابن‌سیناست. اما ابن‌سینا محرک نخستین را خالق و علت موجد می‌داند که پس از این ویژگی‌ست که اوصاف دیگری مانند عالم بودن، بینا بودن، شنوا بودن، متکلم بودن، قادر بودن، روزی‌دهنده بودن، مختار بودن و ... برای محرک نخستین می‌آید. ابن‌سینا این فرایند را از برهان حرکت ارسطو گرفته است اما این بدان معنا نیست که برهان حرکت خود را با برهان ارسطو منطبق کرده باشد. برهان حرکت در نزد ارسطو برگرفته از طبیعت‌شناسی وی است اما برهان حرکت ابن‌سینا مبتنی بر نگاه دینی ایشان است. ارسطو در برهان حرکت خود، تنها به اثبات محرک نخستین رسیده است (ارسطو، ۱۳۷۷، ۴۰۰) اما ابن‌سینا، به محرکی باور دارد که علاوه بر اینکه محرک نخستین است، واجب‌الوجودی است که مبدأ همه چیزهاست و با وجوب داشتن این مبدأ نخستین، همه چیزها ضرورت وجودی می‌یابند و هست می‌شوند (ابن‌سینا، ۱۳۶۳، ص ۲۴).

نتیجه

از آنجایی که حرکت در نزد ارسطو عبارت از فعلیت آنچه که بالقوه می‌باشد، است، در بیان حرکت از واژه انتلخیا و فعلیت بهره برده است. در این تعریف قوه همان توانایی پذیرش و انفعال است؛ یعنی چیزی که توان و استعداد پذیرش امری را داشته باشد که در آن لحظه فاقد آن است؛ بنابراین هر چیز، نسبت به دو گونه کمال بالقوه است. گونه نخست غایتی که شیء خواهان آن است و گونه دیگری حرکت به سوی غایت است. گونه نخست ارسطویی، کمال نخستین ابن‌سینا می‌باشد که حرکت شامل آن می‌شود و گونه دوم ارسطویی، دست یافتن به سایر کمالات در نزد ابن‌سیناست که یک شیء پس از به دست آوردن حرکت به سوی سایر کمالات حرکت می‌کند. هر دو فیلسوف محرک هر حرکتی را غیر از خود چیزها می‌دانند. در باور ارسطو و ابن‌سینا، اگر حرکت ذاتی متحرک‌ها باشد، باید در این صورت حرکت از ذات و جوهر آنها برخیزد و بتواند همان‌گونه که عامل و فاعل حرکت می‌شود، عامل و فاعل سکون نیز باشد یا حرکت را برخلاف میل طبیعی هر جسم طبیعی انجام دهد؛ در صورتی که این‌گونه نیست. بنابراین حرکت به عامل بیرونی نیاز خواهد

داشت. در این صورت هر حرکت بالعرض می‌باشد و نیازمند محرکی است. در نهایت هر دو فیلسوف شوق و اشتیاق را دلیل حرکت متحرک دانسته که ارسطو تنها به محرک نخستین باور دارد و برای اثبات محرک نخستین، برهان حرکت را می‌آورد اما ابن‌سینا علاوه بر اینکه معتقد به محرک نخستین است و حرکت را برای آن تبیین می‌کند، محرک نخستین را به‌عنوان خالق و علت موجد می‌شناسد. هر دو فیلسوف، محرک نخستین را سرمدی و جاودانه، واحد، بسیط، ضروری‌الوجود، زنده، سرچشمه خیر، نیکی، لذت و ابتهاج می‌دانند و این ویژگی‌ها را با دلیل و برهان برای آن اثبات می‌کنند.

منابع و مأخذ

۱. ابن سینا (۱۳۶۱). فن سماع طبیعی. ترجمه محمدعلی فروغی، تهران، امیرکبیر.
۲. _____ (۱۳۶۳). المبدأ و المعاد. به اهتمام عبدالله نورانی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران با همکاری دانشگاه مک گیل.
۳. _____ (۱۳۷۹). النجاه، به تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۴. _____ (۱۳۸۳). دانشنامه علایی (طبیعیات). تصحیح محمد مشکوه، همدان، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و دانشگاه بوعلی.
۵. _____ (۱۳۸۳). حقیقت و کیفیت سلسله موجودات. به تصحیح موسی عمید و با مقدمه مهدی محقق، همدان، دانشگاه بوعلی.
۶. _____ (۱۴۰۱). التعليقات. مقدمه، تحقیق و تصحیح حسین موسویان، تهران، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
۷. _____ (۱۴۰۴). شفا (الهیات). با مقدمه ابراهیم مدکور، قم، مکتبه مرعشی.
۸. _____ (۱۴۰۵). شفا (طبیعیات). جلد اول، قم، مکتبه مرعشی.
۹. ارسطو (۱۳۶۲). طبیعیات. ترجمه دکتر مهدی فرشاد، تهران، امیرکبیر.
۱۰. _____ (۱۳۷۷). متافیزیک (مابعدالطبیعه). ترجمه دکتر شرف‌الدین خراسانی، تهران، حکمت.
۱۱. _____ (۱۳۷۸). سماع طبیعی (فیزیک). ترجمه محمدحسن لطفی، تهران، طرح نو.
۱۲. افلاطون (۱۳۸۰). دوره آثار افلاطون، ترجمه محمدحسن لطفی و رضا کاویانی، تهران، خوارزمی.
۱۳. خراسانی، شرف‌الدین (شرف) (۱۳۷۰). نخستین فیلسوفان یونان. تهران، علمی و فرهنگی.
۱۴. سارتون، جورج (۱۳۳۶). تاریخ علم. ترجمه احمد آرام، تهران، امیرکبیر.
۱۵. کاپلستون، فردریک چارلز (۱۳۹۶). تاریخ فلسفه. جلد اول، ترجمه جلال‌الدین مجتبوی، تهران، علمی و فرهنگی.
۱۶. گمپرتس، تئودور (۱۳۷۵). متفکران یونانی. جلد سوم، ترجمه محمد لطفی، تهران، خوارزمی.
۱۷. ملکشاهی، حسن (۱۳۴۴). حرکت و استیفای اقسام آن. تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

References

1. Aristotle (1983). *Physics*. translated by Dr. Mehdi Farshad, Tehran, Amir Kabir Publications. (in Persian)
2. Aristotle (1998). *Metaphysics*. translated by Dr. Sharafuddin Khorasani, Tehran, Hekmat Publications. (in Persian)
3. Aristotle (1999). *Natural hearing (Physics)*. translated by MohammadHasan Lotfi, Tehran, Tarhe Now Publications. (in Persian)
4. Avicenna (1982). *Natural hearing (Fan Samae Tabiee)*. translated by MohammadAli Foroughi, Tehran, Amir Kabir Publications. (in Persian)
5. Avicenna (1984). *Al-Mabdao v Al-Maad*. edited by Abdullah Noorani, Tehran, Tehran University Press in with McGill University. (in Persian)
6. Avicenna (1984). *Al-Shifa (theology)*. Introduction by Ibrahim Madkor, Qom, Marashi Library Publications. (in Persian)
7. Avicenna (1985). *Al-Shifa (Physics)*. Introduction by Ibrahim Madkor, vol.1, Qom, Marashi Library Publications. (in Persian)
8. Avicenna (2000). *Al-Najat*, edited by MohammadTaghi Daneshpajoh, Tehran, Tehran University Press. (in Persian)
9. Avicenna (2004). *Alaii encyclopedia (Physics)*. edited by Mohammad Meshgat, Hamedan, National Artifacts Association with BuAli University. (in Persian)
10. Avicenna (2004). *Haghighat & Keyfiat Selselee Mogodat*. edited by Musa Amid And with an introduction by Mehdi Mohaghegh, Hamedan, BuAli University. (in Persian)
11. Avicenna (2022). *Al-Taliqat*. edited by Hossein Mousavian, Tehran, Hikmat and Philosophy Research Institute. (in Persian)
12. Copleston, Frederick Charles (2017). *A History of philosophy*. vol 1, translated by Jalaloddin Mojtabavi, Tehran, Scientific and cultural publications. (in Persian)
13. Gomperz, Theodor (1996). *Greek thinkers*. MohammadHasan Lotfi, Tehran, Kharazmi Publications. (in Persian)
14. Khorasani, Sharafuddin (Sharaf) (1991). *The first Greek philosophers*. Tehran, Scientific and cultural publications. (in Persian)
15. Malekshahi, Hassan (1965). *Movement and its types*. Tehran, Tehran University Press. (in Persian)
16. Plato (2001). *Complete works*. translated by MohammadHasan Lotfi and Reza Kaviani, Tehran, Kharazmi Publications. (in Persian)
17. Sarton, George (1957). *History of science*. translated by Ahmad Aram, Tehran, Amir Kabir Publications. (in Persian)

پښتو ښکته علمون انساني و مطالعات فرېښتې
پرتال جامع علمون انساني